DAWID DZIURKOWSKI

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Ewolucja cywilnej kontroli nad siłami zbrojnymi w Polsce na przestrzeni dziejów

DAWID DZIURKOWSKI – mgr, ukończył studia pierwszego i drugiego stopnia z politologii oraz pierwszego i drugiego stopnia z filozofii. Aktualnie jest uczestnikiem studiów doktoranckich z historii. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się na historii politycznej XX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem okresu dwudziestolecia międzywojennego w Polsce. Poza tym zajmuje się także historią prawa karnego oraz analizą ustrojów politycznych współczesnych państw demokratycznych.

Siły zbrojne ze względu na swoją specyfikę stanowią podstawowy element obronny każdego państwa. Do ich podstawowych zadań należą kwestie związane z zagwarantowaniem obrony i bezpieczeństwa kraju lub grupy państw pozostających w kolacji lub sojuszu. Od najdawniejszych czasów ludzkość toczyła konflikty zbrojne pod różnymi pretekstami. Na przestrzeni dziejów zmieniały się jedynie środki i metody walki, zaś fama filozofia wojny jako przedłużenia polityki za pomocą innych środków pozostawała taka sama aż do czasów współczesnych. Poza rozwojem technologicznym armii uległ zmianie także ważny aspekt związany z kontrolą nad siłami zbrojnymi. Momentem przełomowym dla wielu państw demokratycznych w Europie było wprowadzenie cywilnej i demokratycznej kontroli nad siłami zbrojnymi. Nie inaczej było w przypadku Polski, gdzie ewolucja prawnego i faktycznego aspektu kontroli nad wojskiem trwała przez wiele lat. Zanim jednak to nastąpiło, Polska przeszła niełatwą drogę związaną z istnieniem i kontrolowaniem własnej armii. Cenzura początkowa niniejszej analizy przypadać będzie na Polskę końca XVIII wieku.

1. Koniec istnienia I Rzeczypospolitej a prawny aspekt kontroli nad siłami zbrojnymi

Konflikty między państwami sąsiadującymi z Polską spowodowały dogodną sytuację do zebrania się w 1788 roku sejmu¹, nazwanego póź-

¹ W omawianych czasach nazwa „sejm” była synonimem współczesnego terminu „parlament”.

niej Sejmem Czteroletnim. Jedną z pierwszych decyzji owego organu ustawodawczego, zdominowanego przez Stronnictwo Patriotyczne, było podjęcie 22 października tegoż roku uchwały o powiększeniu armii do 100 000. Niecały miesiąc później tj. 3 listopada rozwiązano Departament Wojskowy, a w jego miejsce utworzono Komisję Wojskową Obojga Narodów, która składała się z 18 komisarzy (6 wojskowych i 12 cywilnych, wśród których było 3 posłów i 9 senatorów) wybieranych przez sejm. Obradom przewodniczyli hetmani wielcy i polni, którzy w swoich dążeniach popierali ograniczenie władzy królewskiej oraz jego kancelarii nad wojskiem. Jednakże po pewnym czasie ustosunkowali się na tyle niechętnie do komisji, że przestali uczestniczyć w jej obradach. Było to spowodowane stopniowym ograniczaniem ich władzy przez tę komisję. Podstawowym jej zadaniem była generalna komenda nad obiema armiami (polską i litewską). Przy czym należy pamiętać, iż większość jej składu, to były osoby cywilne, będące często dyletantami w sprawach wojskowych, co w konsekwencji musiało doprowadzić do podejmowania przez nią wielu błędnych decyzji².

Pierwsza w Europie i druga na świecie (po Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki – 1787) Ustawa Rządowa z dnia 3 maja 1791 roku, powszechnie nazywana Konstytucją 3 Maja, w swoim artykule VII – zatytułowanym *Król. Władza wykonawcza* – stanowiła, że do króla należało najwyższe rozporządzanie siłami zbrojnymi w czasie wojny oraz mianowanie komendantów wojska. Niemniej jednak, mając na uwadze artykuł XI *Siła zbrojna narodowa*, nakazujący posłuszeństwo armii władzy wykonawczej, należy stwierdzić, że król jako przewodniczący Straży Praw był uprawniony do wydawania zarządzeń w sprawach dotyczących sił zbrojnych również w czasie pokoju; przy czym każda decyzja zgodnie z treścią artykułu VII, musiała być kontrasygowana przez ministra. Warto zaznaczyć, że artykuł XI

2 Z. Sulek, *Wojskowość polska w latach 1764–1794*, w: *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 2: 1648–1864, red. J. Sikorski, Warszawa 1966, s. 222.

definiował naród jako całość, a nie jako jedynie uprzywilejowaną wówczas szlachtę. Wojsko miało charakter narodowy, co w praktyce oznaczało, że razie zagrożenia wszyscy byli obowiązani do obrony własnej ojczyzny. Konstytucja określała także okoliczności, w jakich wojsko może zostać użyte³.

2. Kontrola nad polskimi siłami zbrojnymi w okresie zaborów

Po trzecim rozbiorze (1795) Polska na wiele lat zniknęła z mapy świata, ale już w 1807 roku utworzone zostaje Księstwo Warszawskie (faktycznie zależne od Cesarstwa Francuskiego). W tym samym roku cesarz Napoleon I narzucił Polakom najwyższy akt prawny – Ustawę konstytucyjną Księstwa Warszawskiego, której treść, co zrozumiałe, opierała się na wielu zasadach ustrojowych ówczesnej Francji.

Pełny tekst Konstytucji Księstwa Warszawskiego był złożony z dwunastu ponumerowanych kolejno rozdziałów. Rozdział X *O sile zbrojnej* dzielił się na trzy artykuły, które określały kolejno: liczebność wojska – do 300 000, nie licząc gwardii narodowych (art. 79); prawo przysługujące królowi do wysłania części wojska Księstwa Warszawskiego do Saksonii, zastępując je równą liczbą wojska saskiego (art. 80); zakaz nakładania dodatkowych podatków w sytuacji, gdy wymagane jest wysłanie do Saksonii innych korpusów wojsk niż Księstwa Warszawskiego (art. 81). Konstytucja nadawała królowi najwyższą władzę wojskową, do której należało między innymi wydawanie przepisów organizacyjnych i nominacyjnych. Ta z pozoru najwyższa władza nad siłami zbrojnymi była jednak ograniczana przez osobę cesarza Napoleona I. Już 12 lipca 1807 roku wydał on rozkaz do marszałka Davouta, nadający mu zwierzchnią władzę nad wszystkimi armiami

3 P. Stawecki, *Konstytucje Polski a siły zbrojne 1791–1935*, Warszawa 1999, s. 10–11, 64.

francuskimi, saskimi i polskimi, które znajdowały się na terytorium Księstwa Warszawskiego⁴.

Po klęsce upadku Księstwa Warszawskiego dawne terytoria Polski znalazły się pod okupacją rosyjską. 27 listopada 1815 roku Car Aleksander I nadał Polakom nowy najwyższy akt prawny, zwany Konstytucją Królestwa Polskiego. W przeciwieństwie do konstytucji Księstwa Warszawskiego, nowa ustawa zasadnicza nie określała liczebności wojska, pozostawiając wyłączną decyzję w tym zakresie królowi, który mógł ją dowolnie zwiększać lub redukować powołując się w swoich decyzjach na stan budżetu państwa. Zgodnie z postanowieniami konstytucji najwyższym zwierzchnikiem był król w osobie cesarza rosyjskiego, który był naturalnym łącznikiem dwóch armii. Do najważniejszych kompetencji, przyznanych mu przez najwyższy akt prawny, należały: kierowanie siłą zbrojną w czasie pokoju i wojny, mianowanie wszystkich dowódców i oficerów wojska polskiego, wprowadzenie do Królestwa Polskiego wojsk rosyjskich oraz do Rosji wojsk polskich, przy czym król na podstawie przepisów konstytucji nie mógł wykorzystywać wojsk polskich do działań poza granicami Europy. Konstytucja zapewniała charakter narodowy naszego wojska, gwarantując przy tym, że wszelkie stopnie i urzędy wojskowe będą zajmowali Polacy, a językiem urzędowym we wszystkich czynnościach wojskowych będzie język polski. Żołnierze mieli prawo do zachowania ubioru i kolorów własnych mundurów⁵. Owa sytuacja wojskowa polskich sił zbrojnych istniała aż do odzyskania przez Polskę niepodległości.

3. Kontrola nad siłami zbrojnymi w II Rzeczypospolitej

Kolejnym okresem na trwale wpisanym w tradycję polskiej historii wojskowości był czas istnienia II Rzeczypospolitej. Przystępując do

4 P. Stawewski, *Konstytucje Polski a siły zbrojne 1791–1935*, dz. cyt., s. 15.

5 W. Tokarz, *Armia Królestwa Polskiego (1815–1830)*, Piotrków 1917, s. 35–36.

omawiania organizacji naczelných struktur wojskowych międzywojennym, istotne będzie wyodrębnienie czterech okresów czasowych tj. 1918–1921, 1921–1926, 1926–1935 i 1935–1939. Podział ten nie jest przypadkowy, gdyż rok 1926 przyniósł ze sobą wiele przemian ustrojowych i politycznych. Nierozzerwalnie wiązały się one również z organizacją i funkcjonowaniem sił zbrojnych, a w 1935 roku z uchwaloną nową ustawą zasadniczą (określana w doktrynach naukowych jako konstytucja kwietniowa) wprowadzającą liczne zmiany ustrojowe, do których zaliczamy między innymi zwiększenie władzy prezydenta oraz odrzucenie narodu jako suwerena w państwie.

Granicę początkową odrodzonej po 123 latach Polski datuje się na 11 listopada 1918 roku. Sprawująca wówczas władzę zwierzchnią Rada Regencyjna Królestwa Polskiego swoim dekretem z 26 października 1918 roku przekształciła istniejącą Komisję Wojskową w Ministerstwo Spraw Wojskowych⁶, którego zadaniem było administrowanie siłami zbrojnymi w czasie pokoju. Z kolei 7 stycznia 1921 roku dekretem Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego określone zostały szczegółowe zasady organizacji Ministerstwa Spraw Wojskowych. Ów akt prawny powołał także dwustopniową Radę Wojenną (pełną oraz ścisłą). Pełna Rada Wojenna pełniła funkcję organu doradczego oraz opiniodawczego w zakresie ustaw wojskowych. Tworzyli ją z mocy prawa: Prezydent RP – jako przewodniczący, dwóch wiceprzewodniczących (przy czym pierwszym był minister spraw wojskowych, a drugim generał przewidziany na Naczelnego Wodza), szef Sztabu Generalnego oraz jego zastępca, wiceminister spraw wojskowych, pięciu inspektorów armii, a także trzech generałów powołanych przez ministra spraw wojskowych na roczną kadencję. Natomiast Ścisła Rada Wojenna kierowała opracowaniem planów operacyjnych i uzbrojenia, zajmowała się zaopatrzeniem i organizacją armii, inspekcjonowała jednostki wojskowe oraz kwalifikowała wyższych dowódców od szczebla dowódcy pułku w górę. W skład Ścisłej Rady Wojennej wchodził: generał

6 „Monitor Polski” 1918, nr 191, s. 1.

przewidziany na naczelnego wodza w razie konfliktu zbrojnego – jako przewodniczący, szef Sztabu Generalnego WP oraz jego drugi zastępca, a także inspektorzy armii przewidziani na dowódców podczas wojny⁷.

Najwyższą władzę wojskową w państwie polskim po 1921 roku pełnili: przewodniczący Ścisłej Rady Wojennej, którym był marszałek Józef Piłsudski, minister spraw wojskowych oraz szef Sztabu Generalnego WP. Niemiej jednak supremacja w omawianym triumwiracie należała do Piłsudskiego. Piłsudski, piastując omawiany urząd wojskowy, posiadał niczym nieograniczoną władzę w zakresie personalnym, a także przygotowywał plany operacyjne oraz inspekcjonował i oceniał jednostki wojskowe. Dodatkowo jego ogromną pozycję potęgował fakt, iż nie podlegał on żadnej kontroli parlamentarnej⁸.

Autorzy pierwszej porozbiorowej „dużej” ustawy zasadniczej, jaką była Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 17 marca 1921 roku nazywana popularnie konstytucją marcową, odwołując się do tradycji Konstytucji 3 Maja ustanowili zasadę suwerenności narodu (art. 2), a także nieznaną wcześniej w polskich ustawach zasadniczych parlamentarno-gabinetowy ustrój polityczny. Konstytucja marcowa zawierała liczne przepisy bezpośrednio lub pośrednio odnoszące się do sił zbrojnych.

Art. 5 najwyższego aktu prawnego stanowił, iż ustalanie stanu liczebnego wojska i zezwalanie na coroczny pobór może nastąpić tylko w drodze ustawodawczej. Jednak z punktu widzenia praw politycznych istotny był art. 12 gwarantujący czynne prawo wyborcze każdemu obywatelowi bez względu na płeć, który najpóźniej w dniu głosowania ukończył 21 rok życia. Wyjątkiem od tej zasady byli wojskowi w służbie czynnej, którzy takiego prawa byli pozbawieni. W omawianych czasach brak możliwości głosowania przez żołnierzy prawie we wszystkich państwach o systemach parlamentarnych był prawnie unormowany. Nieco

7 Z. Cutter, *Siłły zbrojne w okresie demokracji parlamentarnej (1921–1926)*, „Res Publicae” 2006 z. 1, s. 29–30.

8 Z. Cutter, *Siłły zbrojne w okresie demokracji parlamentarnej (1921–1926)*, dz. cyt.

inaczej sprawa wyglądała z biernym prawem wyborczym. Artykuł 13 gwarantował możliwość kandydowania do sejmu wszystkim polskim obywatelom, którzy ukończyli 25 rok życia oraz dla rozwiania wszelkich wątpliwości dodawał: „nie wyjmując wojskowych w służbie czynnej”. Podobnie było w przypadku czynnego i biernego prawa wyborczego do senatu, a jedyną różnicą był wyższy cenzus wieku.

Prezydent Rzeczypospolitej na podstawie art. 46 był najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych, ale nie mógł jednocześnie sprawować funkcji naczelnego dowódcy sił zbrojnych. Rola głowy państwa w zakresie mianowania naczelnego wodza została znacząco ograniczona na tle poprzednich polskich konstytucji. W najwyższym akcie prawnym z 1921 roku art. 46 obligował prezydenta RP do mianowania naczelnego wodza przedstawionego przez Ministra Spraw Wojskowych na wniosek Rady Ministrów. Odpowiedzialność za działania podejmowane w czasie wojny oraz za wszelkie sprawy związane z kierowaniem siłami zbrojnymi Naczelny Wódz ponosił przed sejmem, a nie przed prezydentem. Zwierzchnik sił zbrojnych posiadał prawo do wypowiedzania wojny i zawierania pokoju, ale wyłącznie za uprzednią zgodą sejmu⁹.

Artykuł 91 wprowadzał powszechny obowiązek służby wojskowej, którą precyzyjnie określała ówczesna ustawa z dnia 23 maja 1924 roku. Zgodnie z postanowieniem art. 2 wspomnianej ustawy każdy obywatel Rzeczypospolitej Polskiej płci męskiej był zobowiązany dopełnić służbę wojskową osobiście. Dla niniejszych rozważań najistotniejszy był art. 123 konstytucji marcowej zakładający, że siła zbrojna może być użyta jedynie na żądanie władz cywilnych do uśmierzenia rozruchów albo do przymusowego wykonania przepisów prawnych, przy czym wyraźnie zostało podkreślone, iż użycie sił zbrojnych musi odbywać się w zgodzie ze ścisłym zachowaniem ustaw. Odstępstwem od tej

9 A. Paszkudzki, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 z uwzględnieniem zmian ustalonych ustawą z dnia 2 sierpnia 1926 roku, zmieniającą i uzupełniającą Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku*, Lwów–Warszawa 1927, s. 18, 29, 35, 56–57, 68, 71.

ogólnej zasady była sytuacja, w której władze zdecydowałyby się na wprowadzenie stanu wojennego lub wyjątkowego. Wówczas prawo do uśmierzenia rozruchów lub przymusowego wykonania przepisów przechodzi w ręce dowództw wojskowych¹⁰.

W następstwie wojskowego zamachu stanu, dokonanego przez Józefa Piłsudskiego w maju 1926 roku, doszło do wielu zmian ustrojowych. Niecałe trzy miesiące po przejęciu władzy przez sanację uchwalono słynną nowelę sierpniową uprawniającą prezydenta RP do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy. Postanowiono także, że wszystkie sprawy dotyczące najwyższego zwierzchnictwa sił zbrojnych, które nie są zastrzeżone w konstytucji dla władzy ustawodawczej, będą regulowane rozporządzeniami z mocą ustawy wydawanymi przez prezydenta RP. Omawiane akty prawne do swojej ważności musiały być kontrasygowane przez ministra spraw wojskowych. Po przewrocie majowym administracją oraz wyszkoleniem armii w czasie pokoju zajmował się minister spraw wojskowych. A w sierpniu tego samego roku powołany został urząd Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych, na czele którego stał generał przewidziany na naczelnego wodza w czasie wojny. Generalnemu Inspektorowi podporządkowano Sztab Generalny, a także 8 inspektorów oraz 4 generałów przewidzianych na dowódców armii na wypadek wojny. Utworzony został Komitet Obrony Państwa, w skład którego wchodził: prezydent jako przewodniczący, prezes rady ministrów jako jego zastępca, minister spraw wewnętrznych, minister spraw zagranicznych oraz minister skarbu, a także Generalny Inspektor Sił Zbrojnych. Ten ostatni był głównym referentem i zajmował szczególną pozycję przejawiającą się między innymi w tym, że bez wysłuchania jego opinii nie można było podjąć żadnej uchwały¹¹.

10 A. Paszkudzki, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921...*, dz. cyt., s. 115, 150.

11 P. Stawicki, *Wojsko w drugiej Rzeczypospolitej w latach 1921–1935*, w: *Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia*, red. W. Biegański, P. Stawicki, J. Wojtasik, Warszawa 1972, s. 377–378.

Na podstawie powyższych uregulowań prawnych widać wyraźnie, że na przełomie lat 20. i 30. XX wieku Polska zaczyna coraz liczniej sięgać po rozwiązania niedemokratyczne, znacznie zwiększające uprawnienia władzy wykonawczej. Podobna sytuacja miała miejsce w prawie wszystkich państw ówczesnej Europy. Esencją wprowadzania rządów „silnej ręki” było uchwalenie nowej ustawy zasadniczej w 1935 roku, która została stworzona pod kątem preferencji ustrojowych Józefa Piłsudskiego.

Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku często nieślusnie i w celach stricte propagandowych, określana jako faszystowska, ustanowiła nowy system polityczny z niebywale silną pozycją Prezydenta Rzeczypospolitej, który za swoje akty urzędowe odpowiadał wyłącznie przed Bogiem i historią. Jak słusnie zauważa August Paszkudzki, nieodpowiedzialność polityczna i konstytucyjna głowy państwa wynikała z faktu, iż prezydent w konstytucji kwietniowej przestał być organem władzy wykonawczej, a stał się czynnikiem zwierzchnim i nadrzędnym wobec innych podmiotów państwowych¹².

Konstytucja kwietniowa w rozdziale VIII zawierała trzy artykuły odnoszące się bezpośrednio do sił zbrojnych. Artykuł 61 określał powszechny obowiązek wojskowy oraz wyznaczał ogólne cele armii, do których należało stanie na straży bezpieczeństwa i praw zwierzchnich Rzeczypospolitej Polskiej. Wspomniana już supremacja głowy państwa miała także swoje odzwierciedlenie w relacjach z siłami zbrojnymi. Prezydent RP na podstawie art. 62 zarządzał corocznie pobór rekruta w granicach określonego kontyngentu, którego ustalanie i zmiana wymagała aktu ustawodawczego, a wyłączne prawo inicjatywy ustawodawczej w tym zakresie posiadał rząd. Nie ma wątpliwości, że najwięcej władzy nad wojskiem przyznawał głowie państwa art. 63. Zgodnie z zapisem tego artykułu mógł on wydawać dekrety w zakresie zwierzchnictwa nad siłami zbrojnymi, określać organizację naczelnich władz wojskowych, postanawiać o użyciu sił zbrojnych do obrony

12 A. Paszkudzki, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 roku*, Lwów–Warszawa 1935, s. 9, 24–25.

państwa, a także mianować Naczelnego Wodza, który co prawda przejmował prawo do dysponowania siłami zbrojnymi, ale był w pełni odpowiedzialny przed prezydentem jako najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych¹³.

Konstytucja z 1935 roku obowiązywała zaledwie przez cztery lata, ponieważ już we wrześniu 1939 roku na skutek poniesionej klęski w wyniku wybuchu drugiej wojny światowej, państwo polskie formalnie przestaje istnieć.

13 listopada 1939 roku decyzją ówczesnego premiera Władysława Sikorskiego oraz Naczelnego Wodza Edwarda Rydza-Śmigłego zostaje powołany Związek Walki Zbrojnej¹⁴, który 14 lutego 1942 roku zostaje przekształcony w Armię Krajową. AK była zakonspirowaną polską organizacją zbrojną przeciwstawiającą się okupantowi. Zasłynęła między innymi z akcji „Burza” oraz z kontrowersyjnej decyzji o wybuchu Powstania Warszawskiego. Armią Krajową kierował komendant, który podlegał Naczelnemu Wodzowi. AK została rozwiązana w 1945 roku, a jej ostatnim szefem był Leopold Okulicki.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej w wyniku nowego ładu jałtańsko-poczdamskiego Polska znalazła się w sferze wpływów ZSRR. Nie obyło się także bez nowych rozwiązań w zakresie organizacji sił zbrojnych.

4. Kontrola nad siłami zbrojnymi w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej

W pierwszych latach powojennych Polska całkowicie opierała swoją strategię obronną na pomocy wojskowej ze strony Związku Radzieckiego. Ponadto, jak słusznie twierdzi Jerzy Kajetanowicz, w latach

¹³ A. Paszkudzki, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 roku*, dz. cyt., s. 100–106.

¹⁴ Zob. szerzej: P. Matusak, *Ruch oporu w Polsce*, Warszawa 1987, s. 127–149.

1945–1955 próbowano doprecyzować założenia strategii obrony państwa na wypadek ponownego zagrożenia militarnego ze strony Niemiec¹⁵. W omawianym okresie istotne także było uchwalenie nowej konstytucji regulującej zasady ustrojowe państwa polskiego.

Dopiero 22 lipca 1952 roku, czyli w ósmą rocznicę manifestu PKWN, Sejm Ustawodawczy uchwalił Konstytucję Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej obowiązującą z licznymi nowelizacjami do 1989 roku. Opieszałość polskiego sejmu wynikała z faktu, iż prace nad nową ustawą zasadniczą w rzeczywistości odbywały się poza parlamentem, a ostateczny jej kształt musiał być zaakceptowany przez Moskwę. W trakcie jej obowiązywania największe zmiany przyniosła nowela z 1976 roku, w której na 95 artykułów zmieniono aż 30, a kilkanaście dodano. Między innymi wprowadzono sławetne zapisy o przewodniej roli Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej oraz o przyjaźni i współpracy ze Związkiem Radzieckim i innymi krajami socjalistycznymi¹⁶.

Ustawa zasadnicza z 1952 roku, podobnie jak poprzednie polskie konstytucje, zawierała zapisy odnoszące się do sił zbrojnych. Artykuł 6 Konstytucji PRL stanowił: „Siły Zbrojne Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej stoją na straży suwerenności i niepodległości Narodu Polskiego, jego bezpieczeństwa i pokoju”. Po wspomnianych nowelizacjach z 1976 roku zmienił się tylko numer omawianego artykułu (na 10), ale treść pozostała taka sama. Doniosły wydźwięk miał art. 78 ust. 1 stwierdzający, że „obrona ojczyzny jest najświętszym obowiązkiem każdego obywatela”. Z kolei ust. 2 tego samego przepisu mówił, że „służba wojskowa jest zaszczytnym obowiązkiem patriotycznym obywatela PRL”¹⁷.

W 1952 roku pojawił się pierwszy komentarz do konstytucji lipcowej. Autorzy nie szczędzili w nim pochwał dla nowego socjalistycznego

15 Zob. J. Kajetanowicz, *Wojsko polskie w systemie bezpieczeństwa państwa*, Częstochowa 2013, s. 17.

16 M. Borucki, *Konstytucje polskie 1791–1997*, Warszawa 2002, s. 177, 179.

17 J. Babuła, *Wojsko polskie 1945–1989*, Warszawa 1998, s. 53, 55.

typu sił zbrojnych, które stanowić miały integralną część całego narodu. Nie obyło się także bez propagandowego (z dzisiejszego punktu widzenia wręcz śmiesznego) porównania „ściśle zintegrowanych” ze społeczeństwem sił zbrojnych PRL do „burżuazyjnych” armii będących rzekomym przeciwstawieniem się własnym narodom¹⁸.

Rozwinięciem zapisów konstytucji lipcowej w zakresie sprawowania nadzoru nad siłami zbrojnymi była ustawa o powszechnym obowiązku obrony PRL z 21 listopada 1967 roku, regulująca zasady organizacji i funkcjonowania systemu obronnego państwa. W jej dziale I wyznaczono zakres obowiązków ministra obrony narodowej, a było to spowodowane faktem, iż nie uchwalono wówczas odrębnej ustawy regulującej jego kompetencje. W myśl wyżej wymienionego aktu normatywnego minister obrony narodowej m.in.:

- dowodził siłami zbrojnymi oraz kierował ich rozwojem, szkoleniem i przygotowaniem do obrony państwa,
- kierował administracją wojskową i zarządzał sprawami kadrowymi,
- kierował wykonywaniem obowiązku służby wojskowej,
- był odpowiedzialny za administrowanie rezerw osobistych dla celów powszechnego obowiązku obrony państwa¹⁹.

Warto zwrócić uwagę na fakt, iż kontrola nad siłami zbrojnymi w państwach niedemokratycznych, do których zaliczała się Polska Rzeczpospolita Ludowa odbywa się w zupełnie inny sposób, niż ma to miejsce w rozwiniętych demokracjach. Nadto w reżimach autorytarnych funkcja wewnętrzna sił zbrojnych, poza zapewnieniem porządku wewnętrznego jako środka przymusu, sprowadza się także do angażowania się armii w sprawy bieżącej polityki²⁰.

18 *Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Tekst i komentarz*, red. T. Gout, A. Hausbrandt, Warszawa 1952, s. 43.

19 *Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Tekst i komentarz*, dz. cyt., s. 55.

20 Zob. B. Balcerowicz, *Siły zbrojne w państwie i stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2006, s. 51.

5. Kontrola nad siłami zbrojnymi w III Rzeczypospolitej

Omawiana kontrola nad siłami zbrojnymi w Polsce oraz w innych państwach satelickich ZSRR przetrwała aż do zakończenia zimnej wojny. Od tamtego okresu strategicznym celem polskiej polityki zagranicznej stało się dążenie do jak najszybszego członkostwa naszego państwa w NATO. W międzyczasie sytuacja polityczna wymusiła uchwalenie nowej Ustawy konstytucyjnej w 1992 roku, nazywanej także „Małą Konstytucją”. W swoim art. 35 ust. 1 przyznawała Prezydentowi RP najwyższe zwierzchnictwo nad siłami zbrojnymi. Z kolei na podstawie art. 35 ust. 2 Prezydent RP w porozumieniu z Ministrem Obrony Narodowej mianował i zwalniał Szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Nadto Prezydent RP w okresie wojny powoływał i odwoływał Naczelnego Wodza²¹.

Mała Konstytucja nie zawierała zapisów odnoszących się do sił zbrojnych, ponieważ była ona aktem prawnym o charakterze przejściowym. Dopiero w 2 kwietnia 1997 roku została uchwalona nowa aktualnie obowiązująca Konstytucja RP, która zawiera zapisy o siłach zbrojnych, a także ustanawia cywilną i demokratyczną kontrolę nad nimi.

Współczesne Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej są największą oraz najlepiej zorganizowaną częścią organizacji państwowej. Ich siła militarna oraz sprawność decydują o trwałości, stabilności i sile państwa, gwarantując mu bezpieczeństwo zarówno narodowe, jak i międzynarodowe. Siły zbrojne realizują swoją misję na obszarze:

- 1) Militarnym (orężnym) – demonstracja siły, udział w obronie państwa, wspólne działania obronne w ramach NATO oraz uczestniczenie w operacjach pokojowych (ONZ, NATO, OBWE)
- 2) Pozamilitarnym (nieorężnym) – wsparcie władzy i społeczeństwa w sytuacjach zagrożenia i potrzeb nadzwyczajnych. Tworzenie

21 Ustawa konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym (Dz. U. z 1992 Nr 84, poz. 426).

odpowiednich postaw narodowych, społecznych oraz wychowywanie i szkolenie wojskowe²².

Siły zbrojne z uwagi na swój charakter oraz silne poczucie misji nierzadko przejawiają tendencję do poczucia wyższości nad resztą społeczeństwa (w tym również nad politykami), dlatego w celu maksymalnego ograniczenia, a jeśli to możliwe całkowitego wyeliminowania towarzyszących im negatywnych zjawisk, współczesne państwa demokratyczne zdecydowały się na wprowadzenie cywilnej kontroli nad nimi. Nie jest to zadanie łatwe przede wszystkim dla nieskonsolidowanych demokracji, gdzie już sama stabilność działania rządu nierzadko bywa trudna do osiągnięcia.

Pozycja polskich sił zbrojnych została uregulowana w art. 26²³ obecnie obowiązującej Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku, w której poza podstawowymi celami i zadaniami został umieszczony zapis nakazujący siłom zbrojnym zachowanie neutralności w sprawach politycznych oraz zapewniający zwierzchność cywilnych i demokratycznych organów nad nimi.

Unormowanie cywilnej i demokratycznej kontroli nad armią na poziomie konstytucji oprócz wymownego charakteru ma również swoje konsekwencje prawne. Konstytucja na podstawie swojego artykułu 8 jest najwyższym prawem Rzeczypospolitej Polskiej i co do zasady przepisy jej stosuje się bezpośrednio, chyba że sama ustawa zasadnicza stanowi inaczej.

Szczególna moc Konstytucji jest wynikiem umieszczenia jej na najwyższej pozycji w systemie wszystkich źródeł prawa i polega na

22 E. Nowak, M. Nowak, *Zarys teorii bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2011, s. 80.

23 Art. 26 Konstytucji RP:

„1. Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej służą ochronie niepodległości państwa i niepodzielności jego terytorium oraz zapewnieniu bezpieczeństwa i nienaruszalności jego granic.

2. Siły Zbrojne zachowują neutralność w sprawach politycznych oraz podlegają cywilnej i demokratycznej kontroli”.

zagwarantowaniu zgodności z nią każdego hierarchicznie niższego aktu prawnego. W przypadku niezgodności ustaw, ratyfikowanych umów międzynarodowych bądź innych aktów podustawowych z treścią jej przepisów, Trybunał Konstytucyjny sprawujący kontrolę w tym zakresie dokona stosownej derogacji.

Konsekwencją takiego stanu rzeczy jest niemożność obowiązywania ustawy lub jakiegokolwiek innego aktu prawnego, które w swojej treści nadawałyby siłom zbrojnym prawo do niezachowania neutralności politycznej, np. w postaci przyznania im prawa do agitacji politycznej. Ponadto siły zbrojne muszą być kontrolowane przez odpowiednie organy cywilnej i demokratycznej władzy politycznej, a więc na szczeblu podkonstytucyjnym ustanawianie im kontroli wojskowej (samokontroli) jest niedopuszczalne.

Użyty w Konstytucji zwrot cywilnej kontroli nad siłami zbrojnymi pochodzi z prawno-politycznej literatury anglosaskiej i w oryginale brzmi: „civilian control over the military”²⁴. Dosłowne tłumaczenie z języka angielskiego jest zawodne, gdyż oznacza obywatelską kontrolę nad armią, natomiast intencją twórców owego zwrotu było rozumienie go jako: „sprawowanie władzy nad siłami zbrojnymi przez polityków będących cywilami”²⁵.

Artykuł 26 wskazuje, że podmiotem podlegającym cywilnej i demokratycznej kontroli są siły zbrojne. Owa podległość oprócz formalnego podporządkowaniu i uzależnieniu, wyraża się także w zaakcentowaniu faktu, iż siły zbrojne nie posiadają żadnej uprzywilejowanej pozycji w państwie, a więc muszą przestrzegać tych samych reguł co inne organy cywilne. Nadto twórcy Konstytucji nie ustanowili zakresu podległości sił zbrojnych, a jedynie wyznaczyli pewien kierunek działania

24 W. J. Wołpiuk, *O niektórych nowych określeniach i wyrażeniach w tekście Konstytucji RP*, w: *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. L. Garlicki, A. Szmyt, Warszawa 2003, s. 349.

25 W. J. Wołpiuk, *O niektórych nowych określeniach i wyrażeniach w tekście Konstytucji RP*, dz. cyt., s. 349.

podmiotów. Ma to swoje konsekwencje w postaci przyznania cywilnym organom nieograniczonej kontroli nad armią. Jediną granicą dotyczącą wszystkich organów władzy publicznej wyznaczają: zapisy konstytucyjne (w tym przede wszystkim art. 7 ustawy zasadniczej²⁶) oraz pozostały porządek prawny Rzeczypospolitej Polskiej²⁷.

Profesor Waldemar Wołpiuk zwraca uwagę na nader istotną kwestię dotyczącą art. 26 ust. 2 *in fine* określającego obiekt kontroli. Zakładając, że przedmiotem kontroli będzie wszelka działalność sił zbrojnych, to oczywistym faktem jest, że nie są one samodzielnym organem, ale stanowią część struktury państwowej, kierowanej przez Radę Ministrów i Ministra Obrony Narodowej. Ponadto na podstawie art. 134 ust. 1 Konstytucji RP²⁸ najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych jest Prezydent RP. W związku z tym prof. Wołpiuk stawia trafne pytanie, czy kontrola zapisana w art. 26 ust. 2 *in fine*, będzie dotyczyła tylko sił zbrojnych jako organizmu oddzielnego od innych struktur państwowych, czy może należy ją definiować znacznie szerzej, czyli także jako działalność władzy wykonawczej w zakresie kierowania siłami zbrojnymi²⁹.

Jak już wcześniej zostało wspomniane na podstawie art. 134 ust. 1 obecnie obowiązującej Konstytucji, to Prezydent Rzeczypospolitej jest najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych, ale ust. 2 tego samego przepisu wyraźnie ogranicza jego władzę, stwierdzając, że w czasie pokoju sprawuje on owe zwierzchnictwo, lecz tylko za pośrednictwem Ministra Obrony Narodowej. Pozostając przy omawianym przepisie, należy podkreślić, że ustawa zasadnicza upoważnia prezydenta do

26 Art. 7 Konstytucji RP brzmi: „Organy władzy publicznej działają na podstawie i w granicach prawa”.

27 W. J. Wołpiuk, *Siły Zbrojne w regulacjach Konstytucji RP*, Warszawa 1998, s. 75.

28 Art. 134 ust. 1 Konstytucji RP brzmi: „Prezydent Rzeczypospolitej jest najwyższym zwierzchnikiem Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej”.

29 W. J. Wołpiuk, *O niektórych nowych określeniach i wyrażeniach w tekście Konstytucji RP*, dz. cyt., s. 349.

mianowania Szefa Sztabu Generalnego oraz dowódców wszystkich rodzajów wojsk na określony czas (ust. 3). Ponadto w czasie wojny na wniosek premiera powołuje i odwołuje Naczelnego Dowódcę Sił Zbrojnych (ust. 4).

Rozwinięcie konstytucyjnej zasady cywilnej kontroli nad siłami zbrojnymi zostało unormowane na szczeblu ustawowym. Kluczową rolę w tym zakresie odgrywają normy zawarte w ustawie o urzędzie Ministra Obrony Narodowej z 14 grudnia 1995 roku. Art. 1 ust. 1 omawianego aktu prawnego jest po części powtórzeniem art. 134 ust. 2 Konstytucji RP z dodaniem, że to Minister Obrony Narodowej kieruje działem administracji rządowej w kwestii obronności. Swoje zadania wykonuje przy pomocy Ministerstwa Obrony Narodowej³⁰.

Art. 5 ustawy o urzędzie Ministra Obrony Narodowej normuje, że Ministrowi Obrony Narodowej podlegają bezpośrednio:

- Szef Sztabu Generalnego Wojska Polskiego
- Dowódca Generalny
- Dowódca Operacyjny.

Ponadto na zasadach określonych w ustawie z dnia 9 czerwca 2006 o Służbie Kontrwywiadu Wojskowego oraz Służbie Wywiadu Wojskowego (Dz. U. Nr 104, poz. 709, z późn. zm.) i ustawie z dnia 24 sierpnia 2001 roku o Żandarmerii Wojskowej i wojskowych organach porządkowych (Dz. U. z 2013 roku poz. 568 i 628). Jednostkami podległymi Ministrowi Obrony Narodowej są: Służba Kontrwywiadu Wojskowego, Służba Wywiadu Wojskowego oraz Żandarmeria Wojskowa³¹.

Nowelizacja omawianej ustawy ustanowiła dwa połączone główne dowództwa w miejsce dotychczasowych dowództw sił lądowych, powietrznych, morskich i specjalnych. Dowództwo Generalne Rodzajów Sił Zbrojnych odpowiada za przygotowanie armii do działań i funkcjo-

30 Ustawa o urzędzie Ministra Obrony Narodowej z 14 grudnia 1995 r. (Dz. U. 1996 Nr 10, poz. 56).

31 Ustawa o urzędzie Ministra Obrony Narodowej z 14 grudnia 1995 r. (Dz. U. 1996 Nr 10, poz. 56).

nowania w czasie pokoju. Na stanowisko Dowódcy Generalnego może być powołany żołnierz zawodowy posiadający stopień wojskowy co najmniej generała broni. Z kolei Dowództwo Operacyjne Regionalnych Sił Zbrojnych jest organem wykonawczym Szefa Sztabu Generalnego WP i zajmuje się wojskami wydzielonymi do uczestnictwa w misjach zagranicznych³².

Konstytucja w swoim art. 135 stanowi, że organem doradczym Prezydenta RP w zakresie bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego państwa jest Rada Bezpieczeństwa Narodowego. Co prawda rada jest ważnym konstytucyjnym organem, ale nie może podejmować żadnych wiążących decyzji, ponieważ, jak już zostało wyjaśnione, pełni ona jedynie funkcje doradcze. Z kolei organem, będącym zapleczem RBN i realizującym zadania związane z bezpieczeństwem narodowym jest Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, na czele którego stoi szef powołany przez Prezydenta RP. W strukturze organizacyjnej RBN znajduje się istotny dla niniejszych rozważań Departament Zwierzchnictwa nad Siłami Zbrojnymi, do którego zadań należą:

- zapewnienie merytorycznych oraz organizacyjnych warunków zwierzchnictwa Prezydenta RP nad armią,
- opiniowanie najważniejszych kierunków rozwoju polskich sił zbrojnych,
- opiniowanie propozycji dotyczących mianowania: Szefa Sztabu Generalnego Dowódców Rodzajów Sił Zbrojnych, Szefa Inspektoratu Wsparcia Sił Zbrojnych, Dowódcy Operacyjnego Sił Zbrojnych oraz Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych.

W przypadku wystąpienia konfliktu zbrojnego zgodnie art. 134 ust. 4 Konstytucji RP, prezydent na wniosek prezesa Rady Ministrów mianuje Naczelnego Dowódcę Sił Zbrojnych (zwanego niekiedy także naczelnym wodzem). W tym samym trybie głowa państwa polskiego może odwołać Naczelnego Dowódcę Sił Zbrojnych. Na szczęblu

32 http://wyborcza.pl/1,91446,15208862,Od_nowego_roku_nowa_struktura_dowodzenia_armia.html (26.07.2016).

konstytucji nie zostały określone jego kompetencje ani podległość, ale zapis art. 134 ust. 4 wyraźnie stanowi, iż owe kwestie mają być uregulowane na poziomie ustawy.

W tej materii kłania się ustawa z dnia 29 sierpnia 2002 roku o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej. Zapis art. 16 ust. 1 formułuje podległość naczelnego wodza, Prezydentowi RP. Następnie w ust. 2 i 3 określa jego kompetencje i cele, nadając mu prawo dowodzenia siłami zbrojnymi oraz innymi podporządkowanymi jednostkami organizacyjnymi. Art. 17 normuje, że naczelną dowódca sił zbrojnych przejmuje dowództwo nad armią z chwilą mianowania go przez Prezydenta RP lub w terminie wskazanym przez głowę państwa³³.

Zakończenie

Wszystkie omówione organy cywilne i wojskowe podlegają obowiązującemu prawu krajowemu i międzynarodowemu. Jednakże współczesne czasy wymuszają na państwach przyłączanie się do różnych struktur międzynarodowych i ponadnarodowych opierających się na prawie międzynarodowym. Integracja między państwami dotyczy także kwestii sił zbrojnych.

Podsumowując należy stwierdzić, że istnienie cywilnej kontroli nad siłami zbrojnymi we współczesnych rozwiniętych państwach demokratycznych ma swoje uzasadnienie w skuteczniejszym zapewnieniu bezpieczeństwa wewnętrznego. Owa skuteczniejszość jest wynikiem poddania armii pośredniej demokratycznej kontroli przez suwerena, którym w państwach demokratycznych jest naród.

33 Ustawa z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. 2002 nr 156 poz. 1301).

Na dzień dzisiejszy nie wymyślono nic lepszego w zapewnieniu skutecznego nadzoru nad siłami zbrojnymi niż kontrola ich przez cywilne organy państwowe. Trudno powiedzieć czy cywilna kontrola nad wojskiem jest najdoskonalszą formą sprawowania kontroli, ale z całą pewnością można postawić tezę, że na obecną chwilę jest ona zdecydowanie najbardziej skuteczna i zapewniająca większe bezpieczeństwo polityczne w danym państwie, niż gdyby armia kontrolowała się sama. Armia w Polsce stanowi wojskową organizację ochrony społeczeństwa, wnosi wiele wartości powszechnie uznawanych za cenne, a także jest koniecznym elementem prawidłowego funkcjonowania systemu demokratycznego³⁴. Kontrola nad nią jest więc nader odpowiedzialnym wyzwaniem, przed którym stoją przede wszystkim młode nieskonsolidowane demokracje.

Streszczenie

EWOLUCJA CYWILNEJ KONTROLI NAD SIŁAMI ZBROJNYMI W POLSCE NA PRZESTRZENI DZIEJÓW

W historii polskie siły zbrojne zostały unormowane już w Ustawie Rządowej z 3 maja 1791 roku, choć sposób ich funkcjonowania znacząco różnił się od tego, z którym mamy do czynienia obecnie. Wojsko miało wówczas charakter narodowy, co oznaczało, że w razie zagrożenia ojczyzny, wszyscy obywatele byli zobowiązani do jej obrony. W okresie Księstwa Warszawskiego formalnie niepodległego, a faktycznie zależnego od Napoleona I, armia polska została unormowana na szczeblu ustawy zasadniczej w liczbie nie przekraczającej 300 000. Pomimo uregulowań prawnych faktyczna władza nad naszą armią zależała od Cesarza Francuzów. Z kolei w Królestwie Polskim liczebność armii nie

34 Zob. J. Marczak, *Obronny system wojskowy Polski*, w: *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XXI wieku. Wyzwania i strategie*, red. nauk. R. Jakubczak, J. Flis, Warszawa 2006, s. 268.

została określona, ale każdorazowy Car Rosji był z urzędu **Królem Polski**, a więc to do niego należała władza nad siłami zbrojnymi. W okresie międzywojennym formalna kontrola nad siłami zbrojnymi była bardziej rozproszona i nie należała już tylko do jednostki. Niemniej jednak II RP nie istniała zbyt długo, a tym samym jej ustrój nie zdążył się odpowiednio skonsolidować. W okresie PRL nie przez przypadek siły zbrojne nazywane były zbrojnym ramieniem partii. Dopiero po 1989 roku możemy mówić o tworzeniu się cywilnej i demokratycznej kontroli nad siłami zbrojnymi w pełnym tego słowa znaczeniu. Nie jest to zadanie łatwe, lecz niezbędne do prawidłowego funkcjonowania państwa, którego podstawową funkcją jest zapewnienie bezpieczeństwa własnym obywatelom.

Summary

EVOLUTION OF CIVIL CONTROL OF THE ARMED FORCES IN POLAND THROUGHOUT HISTORY

In the history of Poland armed forces were already regulated in the Government Act of 3rd May, 1791, although their functioning considerably differed from the present status of the army. The army had then a national character, which meant that all citizens were obliged to defend the motherland if its safety was threatened. During the period of the Duchy of Warsaw, officially independent, but actually subordinated to Napoleon I, the Polish Army was regulated by the Basic Law, which provided that the number of the military should not exceed 300,000. Despite the legal regulations the actual authority over our army was with the Emperor of the French. Later, in the Kingdom of Poland the number of the army has not been specified, but each Tsar of Russia was *ex officio* also the King of Poland and therefore, he exercised the authority over the Armed Forces. During the inter-war period the formal control of the armed forces was more divided and did not rest with one individual only. As the Second Polish Republic

did not last long, its political system did not have time to consolidate properly. It was not by chance that during the Polish People's Republic the Armed Forces were called "an armed arm of the Party". It was not until 1989 that the true and actual civilian and democratic control of the military was established. It is not an easy task, but indispensable for the proper functioning of the State, the fundamental function of which is to ensure safety of its citizens.

Bibliografia

- Babula J., *Wojsko polskie 1945–1989*, Warszawa 1998.
- Balcerowicz B., *Siły zbrojne w państwie i stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2006.
- Borucki M., *Konstytucje polskie 1791–1997*, Warszawa 2002.
- Cutter Z., *Siły zbrojne w okresie demokracji parlamentarnej (1921–1926)*, „Res Publicae” 2006 z. I, s. 27–43.
- Kajetanowicz J., *Wojsko polskie w systemie bezpieczeństwa państwa*, Częstochowa 2013.
- Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Tekst i komentarz*, red. T. Gout, A. Hausbrandt, Warszawa 1952.
- Kukiel M., *Dzieje wojska polskiego w dobie napoleońskiej 1795–1815*, t. I, Warszawa 1918.
- Marczak J., *Obronny system wojskowy Polski*, w: *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XXI wieku. Wyzwania i strategię*, red. nauk. R. Jakubczak, J. Flis, Warszawa 2006.
- Matusak P., *Ruch oporu w Polsce*, Warszawa 1987.
- Nowak E., Nowak M., *Zarys teorii bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2011.
- Paszkudzki A., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 z uwzględnieniem zmian ustalonych ustawą z dnia 2 sierpnia 1926 roku, zmieniającą i uzupełniającą Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku*, Lwów–Warszawa 1927.

- Paszkudzki A., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 roku*, Lwów–Warszawa 1935,
- Stawecki P., *Wojsko w drugiej Rzeczypospolitej w latach 1921–1935*, w: *Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia*, red. W. Biegański, P. Stawecki, J. Wojtasik, Warszawa 1972.
- Stawecki P., *Konstytucje Polski a siły zbrojne 1791–1935*, Warszawa 1999.
- Sułek Z., *Wojskowość polska w latach 1764–1794*, w: *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 2: 1648–1864, red. J. Sikorski, Warszawa 1966.
- Tokarz W., *Armia Królestwa Polskiego (1815–1830)*, Piotrków 1917.
- Wołpiuk W. J., *O niektórych nowych określeniach i wyrażeniach w tekście Konstytucji RP*, w: *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. L. Garlicki, A. Szmyt, Warszawa 2003.
- Wołpiuk W. J., *Siły Zbrojne w regulacjach Konstytucji RP*, Warszawa 1998.

AKTY PRAWNE

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 Nr 78, poz. 483).
- „Monitor Polski” 1918 nr 191.
- Ustawa o urządzie Ministra Obrony Narodowej z 14 grudnia 1995 r. (Dz. U. z 1996 Nr 10, poz. 56).
- Ustawa z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 2002 Nr 156, poz. 1301).

NETOGRAFIA

- http://wyborcza.pl/1,91446,15208862,Od_nowego_roku_nowa_struktura_dowodzenia_armia.html (26.07.2016).